

לשון האמנות והנפש - טיפול באמנויות

מיתוס התהוות התודעה והשתקפותו בציורי ילדים

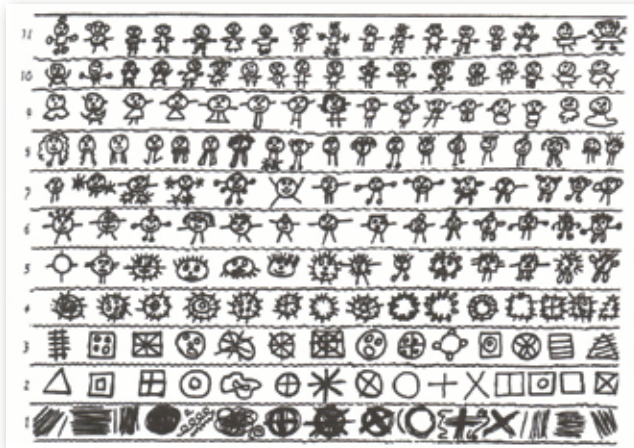
רות נצר

"העולמות המיתולוגיים חיים בכל ילדות. כמרכז עולם הפנטזיה והמציאות, הם מלאים מסתורין. הם המקור החבוי של החיים; הילד מקיף אותם בטקסים סודיים ובדרך כלל מסתיר את חשיבותם מהמבוגרים, אלא אם כן גם הם משתתפים בעולמו כחברים למשחק" (Neumann 1973, 80)

אני רוצה לדבר הפעם על התפתחות הציור אצל ילדים, ממש מתחילתו וללוות אותו בשנים הראשונות. נעקוב אחר האפיונים והדגמים, הרצף והכוון של ההתפתחות.

החוקרת האמריקאית רודה קלוג (Kellog, 1967) חקרה ציור ילדים בארצות ובתרבויות שונות. היא התייחסה לציורי ילדים בגישה פנומנולוגית התפתחותית: היא אספה ומיינה ציורי ילדים וגילתה את התופעות האוניברסאליות המאפיינות אותם ואת התפתחותן. היא מצאה שדגם ההתפתחות, אופן הציור, השימוש בצבע ובקו זהים בכל מקום, מה שמראה לדעתה על דגם התפתחות תורשתי אחיד. קלוג טוענת כי הילד משרבט מתוך דחף לבנייה ויצירה ולא מתוך רצון לתאר אובייקטים מציאותיים כלומר הוא אינו מחקה מציאות אלא מונחה ע"י הזיכרון התורשתי הקולקטיבי. המינוח שלה תואם את המינוח היונגיאני: כשיש דגם אחיד כלל אנושי שחוזר על עצמו בכל הדורות והתרבויות אנחנו מדברים על דגם ארכיטיפי שמשמעותו היא דגם של הזיכרון התורשתי הקולקטיבי.

חוקר האמנות הרברט ריד (Read, 1943) שאסף ציורי ילדים בבריטניה בזמן מלחמת העולם השנייה, הופתע לגלות אצל ציורי ילדים קטנים ביטוי לסימבוליזם קדום, והוא הראשון שזיהה את היותו תואם למשמעות הסימבוליקה שמתוארת אצל יונג. בעיקר זיהה הופעת מאנדלות (ראו להלן), וראה את הקשר של נפש הילד למקורות ארכאיים של התרבות.

דוגמא 1. רצף דגמי התפתחות הציור אצל ילדים

רות נצר, פסיכולוגית קלינית, מדריכה אנליטיקאית יונגיאנית ומשוררת.

נוצרו שניים, מהשניים שלושה, ארבעה וכך הלאה נוצרו עוד תאים רבים.

התהליך הוא יציאה מהשלם הראשוני ודיפרנציאציה-התבחנות. תהליך זה מבטא במיתוס: האדם מעניק שמות לכל מה שנוצר וכך מבחין בין הדברים. אחרי היציאה מגן העדן מתחילה ההתרחבות האנושית וההולדה המינית וכך מהאדם האחד נוצר ריבוי. אחרי פרשת מגדל בבל נוצרו מהשפה האחת שמות רבים ועמים רבים. מלך האלים, זאוס מוליד אלים רבים. הפילוסוף הנוצרי ניקולאוס קוזאנוס (ברגמן, 1970: 33) אומר שאחדות האלוהים מתפתחת לריבוי של מספרים. בתורת הקוסמולוגיה מדברים על מצב ראשוני של מסה ענקית רותחת. כשעיסה זו מתקררת, היא מתרחקת במהירות מהמוקד שלה ואז נוצרים ממנה החלקיקים, האטומים, הגרעינים. המסה מתגבשת לחלקיקי חומר בעל צורה, החלקיקים מתגבשים לריבוי של תאים ולגופי כוכבים, לירחים המקיפים אותם לגרמי שמים ולגלקסיות. הדף הריק, האין, מתמלא בשפע יצירה, חיות ובשפע חוויות. אני משתמשת כאן במילים של הזוהר המתאר את הבריאה.

תהליכים ארכיטיפיים אלה נראים בציורי הילד הרך. הילד מתחיל במסה אחידה חסרת הבחנה, מסה של צבע שמבטאת את הקיום לא-מודע והבלתי מובחן של הילד, את האינסטינקטים ושליטת המטריארכט-האם הגדולה. במשך הזמן המסה תתפור, תיעלם, ובמקומה יופיעו צורות שהן גופים מובחנים. אז נראה איך המסה הופכת לחלוקה של שמים וארץ נפרדים זה מזה, כמו שבמיתוס הבריאה אלוהים מפריד בין מים למים, בין מי השמים והים, בין היבשה והים. השמיים והארץ מגדירים את המרחב למעלה-למטה. בתקופה שלפני הגדרת שמים וארץ וגם בתחילת תקופה זו - העצמים בציור הילד מצוירים לעתים הפוכים, שוכבים, מרחפים, ללא סדר ובלי יחס לקרקע ולארץ. עדיין מתקיים המצב הראשוני של "הארץ היתה תהו ובהו".

עדיין אין יחס וקשר בין האלמנטים. אחרי בריאת השמים והארץ נבראו המאורות, השמש והירח שתפקידם להבחין בין יום ולילה. הכתוב אומר: "והיו לאותות ולמועדים ולימים ולשנים". כאן מופיע אלמנט הזמן וחלוקתו. יום ולילה יוצרים יממה, ימים זה ליד זה מצטרפים לשבועות, חודשים ושנים. הבחנה וההתבחנות של השלם לחלקיו מתרחשים אפוא גם במרחב (למעלה ולמטה), קדימה ואחורה) וגם בזמן (מוקדם ומאוחר).

בלא-מודע הגדול, בנצח, אין זמן-הכל אחד. הכל מעבר לזמן, כשאין התחלה ואין סוף. ואילו בזמן האנושי, שהוא זמן התודעה, יש זמנים מוגדרים ומובחנים. יש התחלה, אמצע וסוף. המועדים, החגים, ראשי חודש - מגדירים את הזמן. בששת ימי בראשית נוצרו קואורדינטות של זמן ומרחב המאפשרים לאדם להתמצא. הזמן והמקום הם מוקדי ההתמצאות הקובעים את שפיותו של האדם. כך נראה בציורי ילדים איך הם מנסים למצוא את הקואורדינטות הללו על ידי זה ציור אלמנטים זהים זה ליד זה - שורת עצים, שורת פרחים, שורת ילדים - כמו הימים הבאים זה ליד זה. נוצר אלמנט של רצף, המשכיות, סדר וביטחון. האחד הראשוני התחלק לריבוי. עכשיו צריך לעשות סדר בתוך הריבוי. נראה בציורים רבים את חלוקת המסה לחלקים נפרדים, והניסיון להגדיר אותם נפרדים ומסודרים.

הילד המתפתח עובר מחשיבה מאגית אנימיסטית, אמוציונלית

קלוג מסווגת את מגוון הקווים והצורות בשרבוטים ל-20 שרבוטי יסוד המופיעים בהם קווים מאוזנים, מאונכים, מלכנסים, מעוגלים, זיגזגים, לוליינים וכן היקפי מעגלים, מרובעים, מצטלבים, מתפשטים ועגולים המצביעים על מידה רבה של קואורדינציה מוטורית והכוונה רצונית של הקו. 20 התבניות האלו של שרבוטים מהוות, לדעת קלוג, את הבסיס להתפתחות הגראפית.

המעבר משרבוט סתמי לשרבוט מורכב ובמיוחד לשרבוט צורות של מעגלים, מרובעים וכו' מוסבר ע"י כמה חוקרים כנטייה טבעית מושרשת באדם לחיקוי צורות העולם- הירח, הגלגל, חלקי גוף וצמחים. חוקרים אחרים מסבירים את הופעת המעגל, המהווה מפנה בפעילות הגראפית, בהעלאת צורות מימי הינקות למשל שד האם. חוקרים נוספים טוענים כי הופעת היקף המעגל בשרבוטים נובעת בנטייה הקיימת אצל כל אדם להשתמש בצורות מסודרות והרמוניות, נטייה המופיעה בגיל 3-5. בעקבות הופעת הצורות המעגליות מופיעות גם צורות זוויתיות וריבועים. ירידה בשרבוט צורות מעגליות ועלייה בשרבוט צורות זוויתיות מופיעה בתקופת המעבר של הילד מהתנהגות אימפולסיבית המכוונת כלפי עצמו להתנהגות המכוונת כלפי חוץ.

הנטייה ההולכת וגוברת של הילד היא לשכלל את תנועת היד המשרבטת, לשפר את הקו, להוליכו לפי רצונו, לעצב צורות שיובילו בסופו של דבר בגיל 4 בערך לציור תיאורי. על אף שבגיל זה ניכרת התקדמות בכושר המוטורי וביכולת תפיסת המרחב, ילדים רבים יציירו ציורים בלתי מאורגנים ובעלי דמויות ועצמים שמתעופפים בחלל הציור ללא כל קשר מציאותי ביניהם. הילד עדיין לא מייחס חשיבות לסידורו ולארגונו של המרחב בציור. היווצרות המיקום הנכון במרחב הוא שלב מתקדם (וימר, 2005; רימרמן, 1987).

אנסה להראות כיצד התפתחות הציור מבטאת את התפתחות האגו/התודעה מתוך הלא מודע, ושעצם תהליך הציור עוזר לעצב את אותה התפתחות. נעבור על דגמי היסוד של הציור: מסה, שרבוט, נקודה, עגול, קו, צלב, רבוע, דמות אדם ועץ. נראה את משמעותם ההתפתחותית שמחייבת את הופעתם כנושאי ציור ראשוניים ואת משמעותם הסימבולית ארכיטיפית. נראה גם כיצד התפתחות הציור אצל כל ילד מהווה שיחזור של תהליך ההתפתחות האנושית, של יציאת האגו מתוך הלא-מודע, כלומר: של עיצוב התודעה. אותו סיפור שהמיתוסים מספרים ושחוזר על עצמו בכל יחיד ובא לביטוי בציורי ילדים.

מרגרט מאהלר (Mahler, 1994) מצביעה על שלושה שלבים בהתפתחות: סימביוזה עם האם, הפרדה-ספרציה, ואינדיבידואציה. במקביל נוימן (Neumann, 1973) מדבר על האחדות הראשונה הסימביוטית של אם-ילד שהיא שלב האורובורוס, שלב גן העדן, בו הילד מוכל באם ללא הבחנה והאגו עדיין רדום בלא-מודע. יש מסה אחדותית אחת כוללת שממנה נבנה העולם ואז נוצר גן העדן האימהי. בשלב גן העדן, שלב המלאות, הכל שלם ויש אחדות ראשונה. מהמסה הזו לאט לאט פורץ העובר-ילד ונולד כאגו נפרד. פרידה זו מאפשרת הבחנה בין ילד לאם, בין אני ללא-אני. אחרי אכילת פרי עץ הדעת האדם החל להיות מודע לקיום ניהודים: טוב-רע, חושך-אור, שמיים-ארץ, גבר-אישה. הבחנה זו הולכת ונעשית מפורטת יותר ויותר. מהאדם הראשון

שלו, את הקיום הראשוני השלם בהוויתו שלו, שחופפת למיתוסים על השלמות הראשונית של האדם הראשון ושל גן העדן. בו בזמן, העיגול הוא מעין הגדרה עצמית ראשונית: הנה אני. כמו היכולת לומר "אני". הוא מבטא שלמות של חטיבה קיימת לעצמה. מבחינה זו גם הנקודות דומות להפגנת האני: תינוק שטורק נקודות על הדף כאילו מפגין "הנה אני".

הנקודה (נצר, 2004: 159) היא כמו נקודת הביצית או הזרע שממנה יתפתחו החיים. היא הפוטנציאל הצעיר שממנו יתפתח הכל, כמו שהמקובלים מתארים את ספירת החכמה כנקודה שממנה משתלשלות שאר הספירות, כנקודה שהיא נקודת הזרע. ה- ' בשם ההוויה. ב'זוהר' (ה"א טו), כתוב: "בתחילת התעוררותו של הרצון של המלך הסתום שבסתומים מסוד אינסוף... בקע ולא בקע את האוויר שלו... עד... שהבקיעה האירה נקודה אחת סתומה עליונה, נקראת אותה נקודה ראשית המאמר הראשון הקודם לכל". ובספר העיקרים כותב ר' יוסף אלבו: "הקו יותר אמיתי מהשטח, והנקודה יותר אמיתית מהקו. הנקודה לא תחולק לא בפועל ולא במחשבה והיא האחדות הגמורה". האחד הראשוני הוא כמו התא האטומי, יחידת בסיס ומצירופים של יחידות בסיס נבראו העולמות.

אחרי הנקודה מופיע הקו. בהבדלה מהמסה או הצבע שהם אלמנט אמוציונלי מטרנאלי-אמהי, הקו הוא יסוד מגדיר, תוחם תחומים, לוגי, גברי. הקו הישר וההחלטי מבטא את האלמנט הפאלי לעומת הקו העגול שמייצג את הנשי הרך. אין בריאה בלי יסוד גברי. האגו מתואר אצל נוימן (Neumann, 1973) כאגו הפאלי, כיון שפעולתו למען קיומו היא פעולת חדירה אקטיבית ונמרצת הפורצת את הרחם האימהי. הקו הישר הוא כמו קו הנחש שפרץ את המעגל האורובורי הסגור והפך להיות נחש בעל תנועה מכוונת קדימה, ואז הוא מסמל את דחף ההתפתחות.

הנחש האורובורי מסמל את המעגל שהוא העיקרון האימהי, בעוד הנחש הקווי מסמל את העיקרון הגברי. בעיגול אין התחלה ואין סוף, הכל חוזר על עצמו. ואילו בקו יש התחלה ויש כיוון קדימה להתפתחות. לפי יונג, המחזור הנצחי מופסק רק כשהמעגל החזרתי של הטבע הופך לקו ישר וזקוף. קו זה לא חוזר על עצמו. כך קו ההיסטוריה. זו ההתפתחות אל הזמן מהעבר אל העתיד ולא חזרתיות נצחית של אותו דבר עצמו. וכך גם האנושיות עצמה מתחילה להתקיים כשהאדם בניגוד לחיה, הזדקף, נעמד על שתי רגליו והפך לקו פאלי. במיתוס של קבלת האר"י (יעקבסון, 1984) מתוארת ראשית הבריאה כך: האינסוף צמצם עצמו ונסתלק ואז התהווה חלל כדורי. אחרי שהאל הצטמצם הוא חזר להתפשט בחלל שנוצר. הוא שלח קרן אור שחדרה לחלל בנקודה מסוימת.

הקרן הבוקעת נקראת "המעלה" והנקודה שכנגדו "המטה" ומכאן נוצרו המימדים הראשונים, הכיוונים שבתוכם נבראו העולמות. קרן האור החלה להתעגל בתוכו, בעיגולים, וכששב העיגול לנקודת מוצא בנקודת הבקיעה, הוא ממשיך בקו ישר למטה ושוב עיגול וכך נוצרו עיגולים בתוך עיגולים, עם קווים ישרים מקשרים. יש כאן ביטוי מופלא לשילוב של הקו הישר הבונה עולמות ובין הספירלה והעיגול. אלו מופיעים כדגמי יסוד גם בציורי ילדים, עם התחלת התהוות האגו. האגו בוקע מתוך

סובייקטיבית, אל חשיבה מושגית, רציונלית, סיבתית, ואז אפשר לחפש סדר ויחס בין האלמנטים, בתוך האני וגם מחוץ לאני. גם החיים היומיומיים דורשים סדר: פעולות שגרתיות מוגדרות בזמן - קימה, הלבשה, אכילה, הליכה לגן וכו'. הסדר מעניק ביטחון ומקבל אופי טקסי חוזר על עצמו. זה בולט אצל ילדים: הצורך ב-Sameness: אותו הסיפור, אותו המאכל, אותו אופן ההשכבה וכו'. הסדר מוציא אותנו מתוך הכאוס, מתוך האין.

כדי לקבל את הקואורדינטות של זמן ומרחב, אנו מותחים קווים כל רגע, כל שעה, כל יום, כל ס"מ, מטר, קילומטר, וכך התחום שנסגר בין שני קווים הוא טיפה של תוהו שהוגדר, תוחם לתחומו, שבר מהאינסופי שהפך לסופי, על ידי כך ניתן להיתפש על ידי התודעה האנושית ומוענק ביטחון לעומת החרדה שמעורר האינסופי. המסה, החומר ההיולי הפיזי והנפשי עוצב ומוסגר בידי הרצון האנושי הנותן צורות ובכך בורא עולמות. הבלתי ידוע נהיה מוכר על ידי הידיעה. הלא-מודע מוכר על ידי התודעה.

את הקווים המגדירים נראה בציורים ראשוניים של קווים סתמיים זה ליד זה. בשלב יותר מאוחר נראה את סגירת הקווים והתייחסות לצורה סגורה: עגול, רבוע, ובהדרגה דמות אדם. אבל זה כבר שלב מתקדם למדי ואנחנו עדיין בהתחלה: אחרי המסה מופיע השרבוט, שהוא בדרך כלל בעיקרו שרבוט סיבובי. השרבוט הוא קו שאפשר לשייך עדיין לתקופת האורובורוס (נצר, 2004: 162), הנחש האוכל את זנבו בפיו, שסופו ותחילתו מתמזגים בו. הוא ממשיך וממשיך בסיבובים חוזרים על עצמם, ללא התחלה וסוף ברורים. השרבוט האורובורי נראה כמבטא בעצם את מחזוריות החיים, מעגל מחזורי של חיי הטבע נטול התודעה שחוזר על עצמו שוב ושוב.

השרבוט האורובורי מעגלי הופך לספירלי. הספירלה מוליכה החוצה ופנימה, בכל תנועה סיבובית נמצאים במעגל חדש שמוליך קדימה לקראת מקום שטרם היינו בו. זו תנועה שאינה חוזרת על עצמה אלא מתפתחת. ספירלות מבטאות התפתחות ההולכת קדימה. בספירלה יש מחזוריות אבל גם התקדמות אינסופית. בטקס ההליכה - או הציור - בספירלה מעגלית, יש תהליך מאגי טקסי של הליכה אל עצמנו. בשרבוט יש התנסות ראשונית של תנועה מוטורית ויש הגדרה. את הספירלות הללו מוצאים גם אצל קופים שלמדו לצייר. השרבוט מהווה דגם ראשון של ציור של עצמי: "הנה אני". עדיין מעורפל, לא מוגדר. אחר כך במקום השרבוט הגדול האחד האינסופי, יופיעו שרבוטים קטנים זה ליד זה. פה העולם האחד מתפצל לריבוי של אלמנטים. אצל סכיזופרנים קשים יש מצבים בהם חוזרים לדגמי השרבוט המקוטעים. כשילד נשאר בשלב השרבוט המקוטע ולא מתקדם ממנו - זה סימן מדאיג.

אחרי השרבוט מופיע העיגול. ההליכה או העשייה המעגלית יש בהם כעין הגדרת הגבולות בינינו ובין החוץ, ועל ידי כך חיזוק האני המצוי בתוך מסגרת מעגל. ההליכה במעגל או ציור מעגל סביב האדם נהוגה כפעולת ריפוי בשבטים קדומים, ונועדה לחזק את תחושת קיומו הנבדל והמוגן כאחת של היחיד. ריקודי מעגל מחזקים את הלכידות השבטית. כדי לצייר עיגול צריך שליטה מוטורית, יכולת לדייק, למקד את הקו.

המעגל הוא שלמות. הוא מסמל את השלמות הראשונית של אלוהים או האם או השמש. לפי הפסיכולוג היונגיאני אדינגר (Edinger, 1992: 9), הילד מבטא בשלמות העיגול את החוויה

קלוג (Kellog, 1967) מציינת שילדים קטנים מציינים מאנדלות באופן טבעי ללא הנחיית מבוגרים. המאנדלה מהווה את הניסיון של הנפש לארגן בתוך עצמה את הניגודים הקורעים והמנוגדים, בתוך דגם של שלמות אינטגרטיבית שבה יש מרכז: נקודת האמצע, ובה כל הניגודים אחוזים זה בזה, מאזנים זה את זה, ומשתלבים זה בזה. זו בעצם מטרת ההתפתחות הנפשית. המאנדלה היא דגם שלמות העצמי שהוא תאור סמלי של מצב נשאף ושל פוטנציאל השלמות. כמובן שכשילד מצויר דגם זה אין זה אומר שכבר הגיע לשלמות הסופית, אליה לא מגיעים אף פעם בשום גיל, אבל ודאי שהגיע לאיזון יחסי. מכל מקום, שר הנפש המכתיב לאדם שיצויר את המאנדלה שולח לו בכך הבטחה שיש לו פוטנציאל השואף לאיזון ולשלמות יותר משהושג. מעניין שדגם זה מופיע בעיקר בסביבות גיל חמש-שש לקראת כניסה לבית-הספר, כשיש איזון בין האימפולסים הילדותיים החזקים של גיל הגן המאפשר למידה. מאידך, גיל כניסה לבית הספר הוא זמן מעברי, ובזמני מעבר יש אי-שקט וחרדה והנפש זקוקה לכוח המארגן של סמלי השלמות. המאנדלה (נצר, 2004: יד) היא תבנית גיאומטרית שמעניקה חווית נוכחות עצמי מועצמת: "תכליתם של הכיתורים העגולים או המרובעים סביב המרכז היא ליצור חומות מגוננות או מיכל הרמטי על מנת למנוע התפרצות או התפוררות. באופן הזה מסמנת ותומכת המאנדלה בריכוז בלעדי במרכז, שהוא בדיוק העצמי" (יונג, 2005: 133). השמש והפרח הם עצמם מעין מאנדלה.

תמיד מרתק אותי לראות איך הטבע בעצמו יוצר את התבנית של מרכז שמזין את השלם, כצורה חסכונית ונכונה לאפשר צמיחה אופטימלית: מנקודת זרע-גרעין אחד צומח גבעול וממנו גזע וממרכזם מתפשטת ההזנה הצמחית אל ההיקף - לענפים או לעלים. נקודת המרכז היא מקור ההזנה כלפי ההיקף המעגלי, הן בעולם הצומח והן במערכת העצבים, כעמוד השדרה בחי ובאדם. כך צומח הדגם המעגלי, השלם כמאנדלה, והוא כסמל של הנפש שהיא צורת הטבע עצמו. הפרח הוא אחד מסמלי המאנדלה-עצמי: נקודת מרכז ממנה בוקעים העלים האחוזים יחד במעגל ההיקף. המאנדלה מנסה ליצור את האינטגרציה בין פרטים למיניהם, כאחדות הריבוי: ראינו שמתוך העיגול-המִסָּה, המצב האורובורי הראשוני, נולד הריבוי. זה תהליך הדיפרנציאציה, ההתפרטות. עכשיו מטרת ההתפתחות לעשות ביניהם סדר ולארגן אותם כשהאחדות והריבוי נפגשים. אחדות זו מסומלת, בהתפתחות האנושות, באל האחד - המונותיאזם שמופיע לאחר ריבוי האלים, הפוליתיאזם ("ביום ההוא יהיה אדוני אחד ושמו אחד") ובדימוי ימות המשיח בו יכירו כל העמים באלוהים. אז את המצב הקונפליקטואלי-מלחמתי יחליפו שלום ואחדות עולמיים ועם ישראל יהיה מאוחד בארצו במקום להיות מפוזר בקצווי גלויות. דמות האדם היא אחד הניסיונות ליצור את האינטגרציה של הריבוי באחדות. ישנו קו האמצע של הגוף, והגפיים היוצאות ממנו כקרניים או כקוטבי הצלב. דמות האדם שמצוירת על ידי לאונרדו דה-וינצ'י היא כעין מאנדלה אנושית

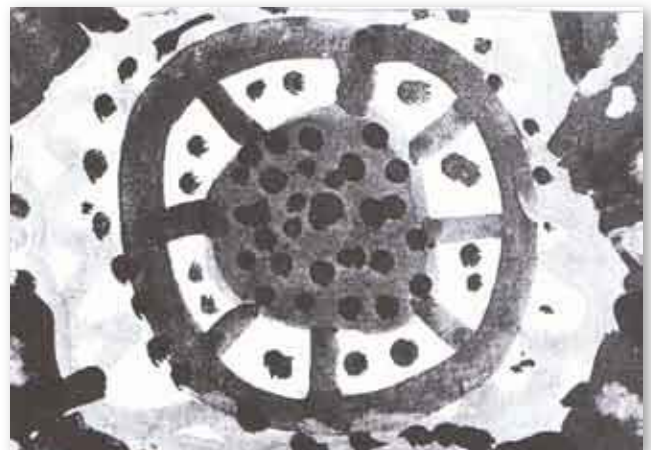
המעגל אבל ממשיך להיות בקשר איתו. הילד מתחיל להיפרד מאמו אבל כל הזמן שומר על קשר איתה. העיקרון הגברי שומר על קשר עם העיקרון הנשי.

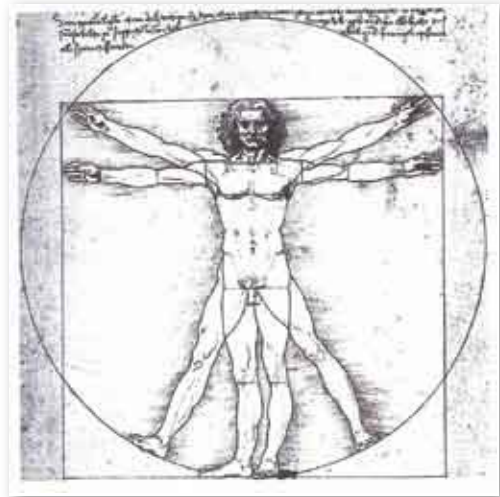
אחרי שהילד מסוגל לצייר עיגול וקו הוא יכול לצייר צלב ומאוחר יותר ריבוע. בנקודה שולט המספר אחד. בקו ישר יש את המספר שניים, כי הקו מקשר בין שתי נקודות, בין שני קטבים, בין התחלה וסוף, או כל שני ניגודים אחרים (טוב-רע, אור-חושך ועוד). בצלב ובריבוע שולט המספר ארבע. שתי הצורות האלה מנסות לקשר בין ארבעה קטבים שבנפש. הארבע מופיע כארבע נהרות בגן העדן. כארבע כנפות הארץ, ארבע ציציות על כנפות הבגד, ארבעה יסודות העולם (אש, אוויר, מים, אדמה). ארבעה הם יסודות האוריינטציה: למעלה - למטה, ימין - שמאל, שמהם יוצרים צלב או ריבוע. יונג (Jung, 1983: 214) אומר שארבע (נצר, 2004: 338) הוא ארכיטיפ ידוע המסמל את ארבע פונקציות הנפש בדומה לצלב (הרגשה, חשיבה, תחושה, אינטואיציה) ושארבע מייצג את המספר הנומינלי שממנו אפשר לעשות סדר, כשיש הרגשת ניגודים קונפליקטואליים ושאיפה לאחדות ולהתאמה ביניהם.

ילד שמסוגל לצייר ריבוע הוא ילד שמסוגל לעשות שינויים והפסקות ברצף הקווי. הוא מבחין בסופיות ובחלקיות של הקטעים שבתוך השלם ומסוגל למצוא קשר ביניהם. הצלב והריבוע הם ניסיונות ראשוניים למצוא הרמוניה ואיזון בין הקטבים המנוגדים. ישנו הקונפליקט וגם הכוח לשאת בקונפליקט, כיוון שיש כבר אגו המיוצג על-ידי נקודת המרכז של הריבוע או הצלב. נראה שהצלב הוא דגם היסוד (בשילוב עם העיגול) לרוב דגמי הצויר הראשונים, הצלב נמצא בעץ, בדמות אדם, ואפילו בשמש. גם המשולש מסמל יכלת לחבר בין ניגודים, כשהמספר שלושה הוא צרוף של הספרות 1+2; הוא התוצר של החיבור בין השניים המנוגדים והוא הילד הנולד מזוג ההורים. המרובע והמשולש יאפשרו לילד בעתיד לצייר בית עם גג. הבית הוא המרחב שמכיל את הילד, כשהוא ביטוי לבית המשפחה וגם להכלה העצמית של הילד את עצמו.

בשלב יותר מאוחר, גיל חמש-שש, מופיעים דגמי המאנדלה אשר בהם יש שילוב של הצלב, הריבוע, העיגול ונקודת מרכז שמחברת את הקווים השונים (Jung, 1964: 165).

דוגמא 2. ציור של ילדה בת שבע

באישיות האדם המתפתח, כמו הסתעפות ענפי העץ. האדם הראשון נחשב בקבלה כאדם שבו תלויות כל נשמות האנשים האמורים להיוולד בכל הדורות. "ויאמר אלוהים נעשה אדם בצלמנו וכדמותנו" (בראשית א', כ"ו) וכך האדם מצייר את מהותו בצלמו ובדמותו. ציור איש מופיע אפוא בכל מקום ובכל גיל. כבר בגיל 3 לערך מתחיל הילד לצייר את עצמו כדמות אנושית. דרך ציור זה כאמור הוא מנסה לארגן את חלקי עצמו למהות אחת שמשקפת אותו כפי שכל נושאי ציורו הם שיקוף דמותו. בהתחלה הילד מצייר את עצמו כראש שיוצאות ממנו גפיים. בהדרגה, מופיעים נקודות וקווים בעיגול הראש שמגדירים את אברי הפנים. בהמשך, מאוחר יותר, יופיע הגוף. חשיבות הראש לילד היא בעיקר בדימוי העצמי שלו. דרך הראש קיימים האכילה, הראיה, השמיעה, הריח והחשיבה. הוא חווה את פני אימו המביטות אליו ופני האחרים כראש, וכך את פני עצמו הניבטות אליו בראי. ראש-ראשן ראשוני זה מתאים לדגמים שמציירים לעתים סכיופונים במצבי נסיגה (ציורים כאלה נראה בציורים המוקדמים של הצייר הצרפתי אודילון רדון) והוא מקביל לצורת הראשן מבחינה ביולוגית, וגם להתפתחות עובר האדם כשראשו גדול מאוד ללא פרופורציה לשאר הגוף. גם התינוק הנולד, ראשו גדול יחסית לגופו וזה משתקף גם בגודל הראש ביחס לגוף כשהילד כבר מצייר את הגוף. הראש הגדול מבטא את החשיבה המאגית אומניפוטנטית של הילד הרך המייחס לחשיבתו כוחות מעבר ליכולתו. תפיסה זו אופיינית לאגו הרך החלש ולמתבגר. מנקודת מבט של שלבי התפתחות פרוידיאניים אפשר לומר שבשלב הראשון, האוראלי, וודאי שרק הראש חשוב וכשמופיעים השלב האנאלי והפאלי - גם הגוף כולו חשוב. בנוסף, אפשר לראות שבהתחלה הדמות מצוירת גדולה ללא כל פרופורציה לרקע ולעתים גודלה הוא מהארץ לשמיים. האני הילדי עדיין קיים כאן באופן אגוצנטרי, לא מסוגל לראות עצמו וצרכיו בפרספקטיבה של הזולת והעולם.

דמות אדם שהילד מצייר חשובה מאוד לילד כעיצוב חוויית עצמו וכחוויה של המפגש עם זולתו. היכולת לקשר קיימת כשהאני קיים בנפרד מהלא-אני (האם והלא-מודע). הופעת דמות אדם בציור ומידת הפיתוח שבה מעידים על התפתחות בשלות האני ולא רק על התפתחות אינטליגנציה. הדגם הראשוני של הראשן דומה מאוד לשמש. גם השמש מופיעה שוב ושוב בציורי ילדים: העיגול והקווים היוצאים ממנו הם שמש וראש ופרח כאחד. לדעת, השמש מגלמת בשלב זה עבור הילד את העיגול השלם - האם הראשונית, מקור החיים, האור וההזנה - והיא לילד אם ואב כאחד בטרם הופרדו. היא ההורה הגדול, קרניה הן מקור השפע וההזנה אך הן גם בעלות כוח פאלי יוצר שעשוי להיות הרסני. השמש מגלמת את האם הגדולה הטובה והרעה כאחד, את האלוהות הראשונה שעמים פרימיטיביים סגדו לה. ציור השמש אצל הילד עשוי לגלות לנו את מערכת יחסיו של הילד עם אימו (יחסי גודל, קרבה, מפגש, עוצמה וכו'). בשלב יותר מאוחר של התפתחות התודעה הבוגרת, השמש מקבלת את המשמעות הסימבולית הגברית בעוד הירח מקבל את המשמעות הנשית.

העץ, גם הוא אחד מדגמי היסוד בציורי הילדים, בין אם הם ילדי עיר ובין אם ילדי כפר והוא מסמל את האדם כפי שנאמר "כי האדם הוא עץ השדה" (דברים כ', יט'). עצים נחשבו מאז ומתמיד מקודשים לאלים ולאורקל מנבא העתיד. שרשי העץ

אפשר לומר בהקשר זה שציור איש משרת את המגמה של האדם להגדיר את עצמו, עולמו והכוחות הפועלים בו ולגייס כוחות למען קיומו. המקובלים מתארים את מבנה העולם האלוהי כדמות אדם שנקרא בפיהם אדם קדמון לכל הקדומים. אולי ההשוואה נועזת, אבל צריך לזכור שהמקובלים ראו במבנה העולמות האלוהיים השתקפות של העולמות התחתונים כשהתחתונים משתקפים בעליונים. מנקודת מבט פסיכולוגית אפשר אולי לומר שמבנה העולמות האלוהיים הוא השלכה של התהליכים הנפשיים האנושיים ועל כן הם מענייננו בהקשר זה. עולם הספירות הקבלי בנוי עשר ספירות הבנויות מניגודים. חלק מהן מצוי בצד ימין וחלק בצד שמאל. דוגמא בולטת לכך הם החסד והדין, חסר בצד ימין ודין בצד שמאל. קו האמצע נקרא בפיהם קו השלום והוא משלים את הניגודים מאחד ביניהם ונחשב למרכז המאחד של כל הספירות. התפארת היא גם גזע האילן של הספירות (על העץ ומשמעותו נפרט בהמשך. כמובן גם העץ וגם דמות אדם הם בדגם צלב).

מיתוס הבריאה הקבלי של העולמות האלוהיים משקף להפליא את בריאת האדם המתחדשת מדי יום ביומו. זהו תהליך דינאמי מתמיד, שהרי אלוהים הוא בורא עולמות ומחריבם. תהליך הבריאה הקבלי חוזר על עצמו שוב ושוב בכל נברא. בכל נברא חל אותו תהליך של יציאה מהכוח אל הפועל של כל הפוטנציאל הגלום בו. מהמהות הכוללת הראשונית נולדים הקטבים, חלקי האישיות השונים, וקטבים אלה שואפים שוב להתארגן במערכת משמעותית דינאמית אינטגרטיבית, אשר דמות אדם מסמלת. כל אדם הוא דמות אדם וכל עולם הוא דמות אדם. יש דמות אדם שכוללת את כל ההוויה מהשורשים האלוהיים הגבוהים ועד רגלי האדם למטה, מן השמיים ועד לארץ, מהרוח ועד לחומר. לפי קבלת הזוהר, אינסוף יצא מסתרי עצמו ובקע בנקודה (היא ספירת החכמה) שממנה המשכיכה שלשלת האצלה של כל הספירות האחרות: 'בינה', (שהיא האם האלוהית, היא הספירה השנייה וממנה קו היכל שמכיל את הנקודה). 'חכמה' ו'בינה' הם הראש. אחר כך נוצרו 'חסד' ו'דין' הקוטביים (הזרועות). 'תפארת' היא קו האמצע - גו דמות האדם, 'נצח' והוד' הם השוקיים, 'יסוד' - אבר הברית ו'מלכות' היא השכינה. הספירות המתוארות כאמור, הן הדיפרנציאציה שבהתפתחות, תהליך מתמשך כמו תהליך חלוקת תאי הגוף בהתהוותו וכמו כל תהליך הדיפרנציאציה

למקורו ולהתכלל בו, ולכן בתהליך ההתהוות, הספירות נובעות לא רק זו מזו בתהליך הדרגתי, אלא אחרי כל התהוות של ספירה שוב חוזר הכל למקור כדי לחזור ולהתהוות מחדש.

מקורות

- ברגמן, ש.ה. (1970). *תולדות הפילוסופיה החדשה*, כרך א. ירושלים: מוסד ביאליק.
- וימר, מ. (2005). *ציורים מדברים: כלים ושיטות להבנת ציורי ילדים*. תל אביב: מנטור.
- יונג, ק. ג. (2005). *פסיכולוגיה ודת*. תל אביב: רסלינג.
- יעקבסון, י. (1984). *מקבלת הארי עד לחסידות*. תל אביב: משרד הביטחון.
- נצר, ר. (2004). *מסע אל העצמי: אלכימית הנפש, סמלים ומיתוסים*. תל אביב: מודן.
- רימרמן, י. (1987). *אדם משפחה וקבוצה בציורי ילדים ונוער כאמצעי הבעה ואבחנה*. תל אביב: צ'ריקובר

- Edinger, E. (1992). *Ego and Archetype*. London: Shambala
- Jung, C. G. (1964). *Man and His Symbols*. London: Aldoos Books
- Jung, C. G. (1983). *The Psychology of The Transference*. In C.W.16. Bollingen Series. N Y; Princeton
- Kellog, R. (1967). *Analyzing Children's Art*. Palo-Alto Cali.: National Press Books.
- Mahler, M.S. (1994). *Separation-Individuation: The Selected Papers of Margaret S. Mahler*. New Jersey: Northvale.
- Neumann, E. (1973). *The Child*. N.Y.: Putnams sons.
- Neumann, E. (1989). *The Origin and History of Consciousness*. London; Karnac.
- Read, R. (1943). *Education through Art*. London; Faber

מגיעים לעולם התחתון, עולם המתים, מקור הידיעה והחכמה של האורקל. העץ נחשב כמייצג הקוסמוס: עץ העולם, שהוא עץ החיים, שורשיו מהעולם התחתון - עולם האינסטינקטים, האדמה, האם והלא מודע בכללותו. משם צומח ומתהווה הגזע המייצג את האני. הגזע מגלם גם את יסוד הקו הפאלי, הגברי, הבורא עצמו מהלא מודע, מהאינסוף. כזכור בקבלת הזוהר, הגזע של אילן הספירות הוא הקו האמצעי המקשר בין הניגודים והוא מרכז אינטגרטיבי לכל האילן. הוא מרכז האישיות המתווך בין שמיים וארץ. ענפי העץ הם הדיפרנציאציה ההולכת ומסתעפת של האני, הם שלוחותיו וקשריו אל העולם שמסביב, והקשר שלו אל השמיים - עולם הרוח. העץ מקשר בין העולמות, בין ניגודי החומר והרוח, בין המוצא, הראשית, העבר, ובין התכלית, העתיד, הסוף. על כן פירות עצים מסוימים נחשבו במיתוסים רבים כמעניקי אלמוות. נשמות המתים מטפסות על גזע העץ כדי להגיע לשמיים, לעולם הבא. העץ מתואר במיתוסים כמקום לידה מחודשת של האלים המתים והנולדים מחדש. למשל עץ חג המולד מסמל את הולדת ישו מחדש והולדת השנה החדשה. על כן, אין פלא שהעץ הוא נושא כל כך מרכזי בציורי ילדים. במובנים רבים העץ הוא סמל האם מעניק החיים והפירות, אולם, לדעתי, נכון יותר לראות את העץ כמסמל את תהליך ההתפתחות כולו ואת האינטגרציה של כל תחומי האישיות. למעשה העץ מסמל לא רק את האם או את האני אלא את העצמי: את האישיות הגדולה השלמה הכוללת כל (נצר, 2004: פרק יב').

אבל נזכור שהילד עדיין לא הפריד עצמו מהוריו והעצמי שלו מזוהה עם העצמי ההורי. עדיין אין בו דיפרנציאציה מודעת של אני או עצמי המובחן מהוריו. לכן השמש, העץ, הבית, העיגול - יכולים לסמל עבורו את עצמו באותה מידה שהם מסמלים את ההורה הגדול.

חשוב לציין עוד כמה נקודות יסוד בציור הילד: נראה חזרה שוב ושוב על נושא, כעיבוד חוויה, עד מיצויה, או כעיבוד שלב התפתחותי, עד שנפתר הקונפליקט או הסתיים ואז עוברים הלאה.

ילדים רבים מצירים קו סביב כל הדף המצויר, כעין קו תחום, קו הגנה, שיוצר מרובע רחמי אמהי שבו הילד מוגן, כל זמן שהוא זקוק להגנה זו כדי לבקוע ממנה. בניגוד לעיגול שבתוך הציור עצמו, שבו הילד מתאר את עצמו, הקו התחום סביב הדף כולו הוא אם סמלית שממנה הוא עתיד להוולד.

היכולת לצייר ציור מפותח ואז לצייר שוב ציור של שלב קודם. להתקדם ולחזור אחורה בעת ובעונה אחת או לסירוגין, כי התהליך אינו רצף פשוט. כל פעם שנראה דגם מפותח המרמז לקראת מה הולכים, יבוא גם דגם מוקדם משלב שטרם הסתיים. הילד כמו כל אדם מבוגר, אינו מתפקד ברמת בשלות אחת אלא ברמות שונות בעת ובעונה אחת. ילד שיועד לצייר אדם יכול לחזור לשרבוטים ושוב להתקדם. באופן כזה הוא מאפשר לעצמו לחוות ולחיות במישורים שונים, לאגור כוח מהיכולת להיות קטן וילדותי, חופשי ולא מוגדר, לא מסוכן. ולעומת זאת להכין את העתיד ולהתקדם לקראתו. היכולת הזו ללכת קדימה ואחורה מבטאת את הגמישות והלביליות של הילד כאחד, את היותו בשלבי תהליך ומעבר, בתהליך התהוות כל הזמן.

בלשון המיתוס הקבלי: יש תהליך תמידי של עליית הספירות למקורן. יש דינמיקה מתמדת, שאיפת כל נמצא היא לחזור